

## MATUZ JÓZSEF

# A MAGYARORSZÁGI TÖRÖK HÓDOLTSÁG NÉHANY FŐBB SAJÁTOSSÁGÁRÓL\*

Előadásomban a következő kérdésekkel szándékozom foglalkozni:

1. Az Oszmán<sup>1</sup> Birodalom főbb jellemvonásai
2. Miért nem kebelezte be a török Mohács után Magyarországot?
3. A török berendezkedése az elfoglalt országrészen.
4. Strukturális változások az oszmán gazdasági és társadalmi életben, valamint az államigazgatás és katonai szervezet területén.
5. A török hódoltság hatása a magyar fejlődésre.

E kérdések közül az első, mely az Oszmán Birodalom struktúrájával, valamint a negyedik, mely azokkal a mélyreható változásokkal foglalkozik, melyeken az oszmán állam a XVI. sz. közepétől kezdve keresztülment, nem tartozik szorosán témánkhoz. Meghatározó jellegűknél fogva azonban jelentős hatással voltak a magyarországi viszonyokra, s ezért ezek megértéséhez – legalábbis a vonatkozó részletek – nagy mértékben hozzájárulhatnak.

### 1. Az Oszmán Birodalom főbb jellemvonásai

Az Oszmán Birodalom, melynek csapatai 1526-ban Mohácsnál tönkrevették a magyar véderőt, nem tekinthető valamely tetszés szerinti államnak a világ akkor meglévő országai közül. Modern kifejezéssel élve *világhatalom* volt, melyhez fogható az időben még csak kettő létezett: a Habsburgok birodalma Európában és a Kínai Birodalom a Távol-Keleten. Az Oszmán Birodalomnak nemhogy három tenger mosta volna határát, hanem három kontinensen terült el, s magában foglalta Ázsia nyugati, Európa délkeleti és afrika északkeleti részét. Legnagyobb kiterjedése idején, a XVI. sz. utolsó évtizedében, területe 2,5 milliónál több négyzetkilométert tett ki, tehát Európa összterületének kb. egynegyedét. S ebbe a hűbéres államok területe még nincs beleszámítva; azokkal együtt kb. 3,5 millió négyzetkilométeren terült el. Lakosainak száma a XVI. század vége táján kb. 30–35 milliót tett ki, csaknem annyit, mint ugyanabban az időben az egyenként is jelentős népességgel rendelkező Franciaország, Olaszország és Spanyolország együttesen (35–37 millió).

---

\* A tanulmány első alkalommal a *Gesta Hungarorum II.* (szerk. Saáry Éva–Steinmann Judith) *SMIKK, Zürich, 1985. kötetben jelent meg.*

E hatalmas államszervezetnek, hogy ne omoljon kártyavár gyanánt össze, természetesen szilárd államvezetési elveken kellett nyugodnia s jól működő államigazgatási gépezettel kellett rendelkeznie. Ami az államvezetési elveket illeti, úgy külpolitikai téren az *expansionizmus* principiuma érvényesült: az oszmán állam uralmát maximálisan, a lehetőségekhez képest világméretben kiterjeszteni. E világméretű terjeszkedési igény mögött részint világnézeti, részint gazdasági szükségszerűségek bújtak meg, ez utóbbiakra a későbbiekben visszatérünk. Az oszmán állam minden fázisában muszlimán<sup>2</sup> intézmény volt, melynek minden vonatkozásban az iszlám törvényeinek kellett engedelmessékednie. Mint tudjuk, az iszlám nemcsak vallás, hanem az egyed és a társadalom életének összes területére kiterjedő ideológia, mindenre kiterjedő magatartási normákkal. E helyütt ezek összességére nem térhetünk ki. Számunkra most csak az a fontos, hogy az iszlám államjoga nem ismer el más törvényes uralmat a földön, mint az iszlámét. Ezek szerint a világ két részre oszlik: az első az ún. „*iszlám háza*” (*dár ül-iszlám*), mely alatt azon terület értendő, amely már az iszlám fennhatósága alatt áll, a másik az ún. „*háború háza*” (*dár ül-harb*), mely még a hitetlen „*gyaúrok*” uralmának van alávetve.

A muzulmánok közösségének – természetesen nem az egyes muzulmán híveknek – következképpen egyik legelső kötelessége arról gondoskodni, hogy az iszlám uralma állandó jelleggel terjeszkedjék. Ez az elkötelezettség azonban nem határozta meg az iszlám uralma kibővítésének a módszerét. Az iszlám szent könyve, a Korán tanítása szerint nem a fegyveres vallásháború (*dzsihád*), a tüzzel-vassal való terjesztés az egyetlen, de még csak nem is a legjobb módszer az iszlám világuralmának megvalósítására. De még csak a próféta vallásának a „hitetlenekre” való rákényszerítése sem tartozik az iszlám alapelvei közé. Az iszlám teológiája szempontjából gyaúr és gyaúr nem feltétlenül azonos. Más elbírálás alá esnek ugyanis a politeista „bálványimádók”; legyenek bár valamely primitív természeti vallásnak avagy magasrendű hitnek, példának okáért a buddhizmusnak vagy a hinduizmusnak a követői, és az egyistenhívők, keresztények vagy zsidók, kiknek a vallásai az isteni kinyilatkoztatást – az iszlám felfogása szerint hézagosan és eltorzulva bár – főbb elemeiben tartalmazzák. Míg a „bálványimádók” semmi esetre sem számolhatnak az iszlám toleranciájával, addig az egyistenhívő ún. „könyves”<sup>3</sup> vallások képviselőinek jogcímük van az iszlám türelmére. S ha önként hódolnak, úgy azt a muzulmánok az iszlám vallási joga értelmében kötelesek elfogadni. E ténynek a következő fejezetek szempontjából még komoly jelentősége lesz. S a meghódolt monoteistáknak a Korán értelmében nemcsak az iszlám türelmére, hanem annak védelmére is joguk volt. Ennek természetesen megvolt az ára: a nevezett nem-muzulmán egyistenhívőknek el kellett alázatosan ismerniök az iszlám főhatóságát és fejadót kellett fizetniök, mely egyúttal a katonai szolgálat alól való mentességi díjnak is tekinthető.

A háború házában az iszlám házává való átváltoztatása – már csak pragmatikus okokból is – nem következhetett be merev dogmatizmussal. A *Fényes Porta*<sup>4</sup> mindig hajlandónak mutatkozott békeszerződést kötni, akár európai hatalmakkal is, ha az érdekei úgy kívánták: például ha valamely más fronton, más ellenség ellen akarta haderejét bevetni. A muzulmán államjog értelmében azonban e békeszerződések sohasem voltak, sohasem lehettek végérvényes jellegűek, mindig csak meghatározott időre szólhattak, hiszen az oszmán államvezetés különben

eklatáns ellentétbe került volna az iszlám jogrendjével. Ennek folytán az Oszmán Birodalommal szerződő felek számára semmi biztosítéka sem volt annak, hogy a Fényes Porta az első kedvező alkalommal nem szegi meg a szerződésben adott szavát. A „békés egymás mellett élés” politikája – hogy ismét modern szóval éljünk – a muzulmán államjog értelmében amúgyis csak ideiglenes jellegű lehetett, amely a *képmutatás* (*müdára*) elvén alapult. Az általános európai etikai felfogással szemben szerintük ezen elv alkalmazása erkölcsileg helyes volt, annál is inkább mivel a gyaúroknak adott szó amúgy sem volt az iszlám követői számára szent és sérthetetlen.

Belpolitikai síkon az volt az oszmán államvezetés tartós törekvése, hogy a fennálló rendszert lehetőleg változtatás nélkül állandósítsa. Az iszlám, mint velejég konzervatív vallás, már csak dogmatikailag is alapvetően elutasítja az újításokat (*bid'a*).

A rendszer perpetuálásának érdekében nagyjából és egészében három elv került alkalmazásra. Az első az *egyenlősttés*, azaz a társadalom minden rétegének messzemenő uniformizálása volt. Ez körülbelül annyit jelent, hogy mindenkinek – a köz- és a magánéletben egyaránt – olyan magatartást kellett tanúsítania, amely a felsőbbség által az adott társadalmi réteg számára volt előíranyozva.

A második elv a jogrend messzemenő fenntartására való törekvés volt. E mögött természetesen nem valamiféle absztrakt altruizmust kell keresnünk. Az oszmán rendszer – saját jól felfogott érdekében – nem engedhette meg magának azt a luxust, hogy az alattvalók, szokásos életrendjükbe való bármiféle beavatkozás és jogaik lábball tiprása miatt, elégedetlenkedjenek, zúgolódjanak s netán a fennálló rend ellen forduljanak. Nyugodtan állíthatjuk, hogy az Oszmán Birodalom *jogállam* volt, természetesen nem modern, hanem korabeli mércével mérve. Egy jellemző apróság: minden alattvalónak - éspedig nemcsak a muzulmánoknak, hanem a gyaúroknak is – jogukban és módjukban állt, hogy a felsőbbséghez, adott esetben magához a szultánhoz forduljanak, ha úgy vélték, hogy jogaikat sérelem érte, akár valamely magánszemély, akár bármely hatóság részéről. S kivétel nélkül történt is intézkedés a panaszlevelek által felvetett sérelmek kiküszöbölése érdekében. A jogrend fenntartása felett külön intézmény, a *muftiké* örködött, élükön a *sejhüliszlámmal*, azaz a *főmuftival*. A muftik kétely esetén felülvizsgálták minden jogesetet avagy hatósági intézkedést, a törvényhozást is beleértve, abból a szempontból, hogy az megfelel-e a vallási jog normáinak. Az az Európában széles körben elterjedt sablonos elképzelés, miszerint az oszmán állam nem lett volna egyéb, mint nagy, barbár horda, mely az alattvalókat kíméletlenül és brutálisan elnyomta, fentiek alapján aligha állja meg a helyét.

S ez különösképpen áll, ha a belső rend fenntartását célzó harmadik elvet is figyelembe vesszük s ez a közjólétre irányuló intézkedések összessége. Kézenfekvő, hogy itt is érvényes, amit a jogrenddel kapcsolatban megállapítottunk: mindez az államhatalom saját érdekében is történt. Az azonban talán mégsem lebecsülendő, hogy az adóterheket és szolgáltatásokat nem önkényesen vetették ki, hanem azok kínos pontossággal szabályozva voltak. Az esetleges túlkapasokért, az alattvalók sanyargatásáért bizony még a magas állású személyiségeket is elérte a jól megérdemelt büntetés.<sup>5</sup> A piaci árak maximálása, az áruk minőségének közületi biztosítása, a nagyvárosok víz- és élelmiszerellátása s a szegények létminimumának megteremtése ugyancsak idetartozik. E helyt szeretnék arra emlékeztet-

ni, hogy az iszlám előírása szerint az alamiznaosztás a tehetősek részéről nemcsak kegyes cselekedetnek számít, hanem kötelesség, mégpedig, az öt „*oszlop*”, azaz főkötelesség egyike.

Fenti ábrázolás természetesen nem csekély mértékben idealizált, a szép elvek a valóságban a tisztségviselők önkényeskedése avagy korrupciója miatt bizony gyakran csorbát szenvedtek. Az alapelvek meglétén ez azonban mit sem változtat.

Az oszmán állam szervezeti felépítése rendkívül bonyolult volt. Ezért most csak a leglényegesebb elemek megvilágítására szeretnék szorítkozni. Az állam élén a szultán állt, aki a birodalom fénykorában nemcsak elvont értelemben testesítette meg az állameszmét, hanem országai fölött korlátlan módon uralkodott, és semmiféle intézmény ellenőrzésének nem volt alávetve. I. Szelim uralkodása óta ő volt a *kalifa* is, azaz a muzulmánok nagyobbik, *szunnita*<sup>6</sup> felekezetének a feje. S mivel a mezőgazdaságilag hasznosítható föld túlnyomó része – mint még látni fogjuk – az állam kezében volt, így a szultán hatalmi bázisa messze túlment még az európai abszolutista uralkodók hatalmi potenciáján is; képzeljük csak el, olyan volt, mintha személyében a pápa, a német-római császár és valamennyi földesúr egyesült volna, mégpedig mindegyik hatalmának a tetőfokán. Így nyugodtan állíthatjuk, hogy az oszmán szultán hatalma méreteiben despotikus volt, azonban nem feltétlenül a szó pejoratív értelmében. Az ő intézkedései sem állhattak azonban a vallási jog rendelkezéseivel ellentétben. Ezek be nem tartására az uralkodó gondolhatott legkevésbé. Nemesség híján nem volt olyan társadalmi erő az Oszmán Birodalomban, melyre a szultánnak különös tekintettel kellett volna lennie, hiszen az egyébként félelmetes katonaréteg szükségletét, a szinte állandó hadviselést, kielégítette. Sajat belátása – esetleg önkénye – szerint adományozhatta a közéleti pozíciókat, így módjában állt azokat a teljesítményi elvnek megfelelően betölteni. Igen jellemzőek Busbecqnek, aki hosszabb időn át látta el a Habsburgok portai követének funkcióját, idevágó szavai: „A születés itt senkit sem különböztet meg a másiktól. Mindenki olyan tiszteletben részesül, mint ami állásának és hivatalának kijár. Nincs is rangviszály: mindenkinek az az állás adja meg a rangját, amit betölt. A pozíciókat és az állásokat azonban a szultán maga osztja el. S itt mit sem törődik gazdagsággal avagy a tömeg ítéletével. Csakis az érdemet veszi figyelembe, az erkölcsöt, a tehetséget és az alkalmasságot. Mindenki az erényeinek megfelelően részesül kitüntetésben.”

Az oszmán szultánok a birodalom fénykorában kivétel nélkül magas műveltségű személyiségek voltak: már zsenge korukban megtanultak írni és olvasni, arabul is tanultak, az iszlám szent nyelvén, valamint perzsául, mely a magasabb műveltség nyelve volt. Ezen kívül a teológia, az irodalom, a történelem, a vallás és világi jog, valamint a közigazgatástudomány és hadművészet tartozott a tantárgyak színes palettájához. Az oszmán hercegeket már serdülő korukban egy-egy szandzsáknak nevezett tartomány élére állították helytartó gyanánt, hogy gyakorlatban is módjuk legyen az uralkodás művészetét elsajátítani.

A korabeli európai államokkal ellentétben, ahol nem nagyon tettek különbséget az államigazgatás és az uralkodó személye körüli szolgálat között, az Oszmán Birodalomban e két ágazat határozottan elkülönült egymástól.

A hierarchikusan szervezett és szigorú fegyelemnek alávetett szultáni háremre, valamint a szultán személye körül tevékenykedő ún. *belső szolgálatra* (*en-*

derún) s a szultáni szeráj ún. *külső szolgálatára (bírún)* e helyütt nem térhetünk ki.<sup>8</sup> Csupán még annyit, hogy ez utóbbi keretében működött magas szintű tanintézetbe, vagy ahogy a szakirodalomban néha nevezik, a szeráj-akadémiára kerültek a gyermekadó keretében kiválogatott fiúcskák testben és lélekben legkitűnőbb, megnyerő külsejű egyedei, ahol is ezek az oszmán hercegekéhez hasonló, magas színvonalú kiképzésben részesültek.

Az államigazgatás élén a nagyvezér áll. Mivel a szultán a birodalom óriási méreteire és a számos politikai, valamint közigazgatási problémára való tekintettel ezekkel nem tudott, de nem is akart személyesen foglalkozni, meghatározott jellegű ügyeket állandó kompetenciával rábízott az illetékes főméltóságokra. A nagyvezér területe a gyakorlati, napi politikai élet irányítása volt, amely feladatot a szultán direktívái alapján látta el. Személyi alkatának megfelelően eközben meglehetősen nagy hatalmat sikerült magának biztosítania. Az állam és a vallási élet – az iszlám esetében egyházzól nem lehet beszélni – nem különült el egymástól, így a vallásigazgatás és az igazságszolgáltatás irányítása a meglévő két hadbíró (*kádiászker*) feladata volt. A pénzügyigazgatás a fődeflertár feladatköréhez tartozott. A fent említett tisztviselők és néhány további főméltóság, közöttük 2-3 tárcanélküli vezér,<sup>9</sup> a fontosabb ügyeket a birodalmi tanács, török szóval a *diván*, keretében tárgyalták meg, mely egyúttal a legfőbb polgári bíróság és a vezérkar funkcióját is betöltötte. Megjegyzendő, hogy az Oszmán Birodalom főmuftija, a sejhüliszlám, az államigazgatástól való függetlensége biztosítása céljából nem tartozott a birodalmi tanács tagjai közé. Köztudomásúan az ő feladata volt az Oszmán Birodalom jogrendjének legfelsőbb szintű biztosítása; így feladatköre nagyjából az alkotmánybírók funkciójának felelt meg.

A központi államigazgatás sokrétű feladatai e legfőbb vezetők természetesen nem tudták saját személyükben elvégezni. Hogy elképzelésünk legyen az oszmán ügyvitel méretarányáról, említsük meg, hogy Nagy Szülejmán korában idevágó számításaim<sup>10</sup> alapján csupán a szultáni kancellária<sup>11</sup> évente kb. 3400 iratot bocsátott ki. Ez olyan nagyságrend, mellyel az adott időben Európában pusztán a pápai kancellária vetekedhetett. A területi közigazgatás problémáira e helyütt nem térek ki, ezeket a „Török berendezkedés a hódoltság területén” c. fejezetben fogom tárgyalni.

Térjünk most rá a hadeseregszervezet főbb kérdéseire. Előljáróban annyit óhajtok megjegyezni, hogy az oszmán hadszervezet a hanyatlás beállta előtt teljesen megfelelt azoknak a célkitűzéseknek, melyeket a Birodalom érdekében kellett teljesítenie. Ezek az érdekek nemcsak a honvédelmet foglalták magukban, hanem a terjeszkedést is. Az expanzió nemcsak a muzulmán államjog egyik sarkalatos követelménye volt, hanem gazdasági szükségszerűség is: az oszmán állam termelőeri nem bizonyultak elegendőnek a már vízfejzámba menő államigazgatási apparátus, valamint a roppant méretű haderő fenntartására. A terjeszkedés fő célja kétségkívül a meghódítandó területek lakossága termelői tevékenységének az oszmán állam részére való biztosítása volt, azonban – ha alárendelt módon is – a hadizsákmány sem játszott jelentéktelen szerepet. Ezen túlmenően a hadviselés a haderő részére úgyszólván „foglalkozásterápiái” okokból is elengedhetetlen volt: ha annak tagjait, akik egyedül a hadakozáshoz értettek, nem foglalkoztatták kielégítő módon szívből szeretett tanult mesterségükben, úgy azok az unalomtól űzve előbb-utóbb elégedetlenkedni, zúgolódní kezdtek, mely tényező adott esetben a

fegyelemre is kihatással lehetett. Az oszmán államvezetés így valóságos circulus vitiosus előtt állt: minél nagyobbá duzzadt a haderő, annál több elfoglalt területet kellett annak fenntartásához biztosítani, s minél több hódítást akartak végrehajtani, annál erősebb haderőre volt szükség.

Az oszmán haderők szervezete a magyar véderőt Mohácsnál megsemmisítő Nagy Szülejmán koráig rendkívül bonyolulttá fejlődött, így e helyütt csupán annak fő ismérveire térhetünk ki.

A szárazföldi hadak két fő ágazatból álltak: a központi csapatokból és a tartományok egységeiből<sup>12</sup>. A központi csapatok általános megjelölése a *porta rabszolgái (kapu kullari)* volt, bár e név csak részben fedte a valóságot, hiszen az ahhoz tartozó katonák nem voltak igazi, jogfosztott rabszolgák: a Közel-Keleten gyakori katonai rabszolgáknak joguk volt zsoldra, ellátásra<sup>13</sup> és tűrhető bánásmódra. Mivel állandó jellegű zsoldban részesültek, egészen a katonai mesterségnek szentelhatték magukat és idejüket. Mivel laktanyában laktak s állandóan fegyverben voltak, minden pillanatban bevetésre készen álltak, ellentétben a korabeli európai zsoldossággal, melynél békeidőben csupán a kiegészítésre váró keretek voltak meg. A porta rabszolgái ezenkívül gondosan kiválogatott egyedekből álltak, kiknek túlnyomó része mellesleg megjegyezve a keresztény népek gyermekadója<sup>14</sup> keretében került török szolgálatba. A porta rabszolgái alapos, többéves katonai kiképzéssel, nagyfokú fegyelemmel rendelkeztek, ami a korabeli európai zsoldosokra bizony nem volt jellemző.

A „porta rabszolgái” egységek fő részét a *janicsárság* képezte, egy a Mohácsot megelőző időben már messzemenően muskétákkal felszerelt gyaloghadtest. A XVI. sz. első felében kb. húszezer főnyi janicsárság a csaták során a sereg centrumát képezte és különösképpen a védelemben volt kiemelkedő jelentősége. A kb. hatezer főt kitevő központi lovasság az oszmán haderő mondhatni legmagasabb harcértékű egysége volt.

A tartományi csapatok létszáma a XVI. sz. első felében kb. kétszázezer főt tett ki, így számszerűleg sokszorosa volt a központi csapatoknak. Itt a *szpáhik*, azaz egyfajta közepes nehézségű lovasság, alkották a fő erőt. Zsold helyett ezeknek elidegeníthetetlen javadalombirtok, perzsa-török műszóval *timár* állt rendelkezésükre, melynek nagysága úgy volt megszabva, hogy a szpáhik is, a központi erők tagjaihoz hasonlóan, teljes erejüket katonai kötelességüknek szentelhessék. A szpáhik kiképzési és felszerelési szintje is meglehetősen magas fokon állt, habár az előbbi központi csapatrészekével nem vetekedhetett. Mozgósításuk ezenkívül meglehetősen hosszú időt vett igénybe, mivel a szabályzat értelmében békeidőben – a javadalomuk és az állami adók begyűjtése, valamint a területi védelem biztosítása érdekében – javadalombirtokuk közelében kellett tartózkodniuk. A harc folyamán a szpáhi-sereg fő feladata a támadás végrehajtása volt. Európai ellenpólusukkal, a hűbéri lovassággal ellentétben a török szpáhik is rendkívül fegyelmezettek voltak. E fegyelem egyrészt egy muzulmán hittétellel állt összefüggésben, miszerint is a hitetlenek elleni szent háborúban életüket áldozó vitézek biztosan a paradicsomba jutnak. A másik indíték már sokkal profánabb volt: az ugyanis, hogy minden szpáhi, aki a harcban kudarcot vallott vagy egyéb módon nem teljesítette kötelességét, azon nyomban elveszíthette javadalombirtokát. A szpáhik nemcsak személyükben voltak alávétve a hadbavonulási kötelezettségnek, hanem a javadalombirtokukról befolyó jövedelem nagyságának megfelelően

több fegyverest (*dzsebeli*) is ki kellett állítaniok és a hadba vezetniök. A XVI. sz. első felében a szpáhik és a dzsebelik összlétszáma 80-90000 lehetett, melynek a szpáhik kb. egyharmadát tették ki. A könnyűlovasság különféle válfajai közül csak a legjelentősebbet, a rohamosztag tagjait, az akindszikat említsük meg; e pusztán zsákmányból élő félregurális egység feladata az ellenfél nyugatalnítása, felszerelésének és ellátásának elzsákmányolása, valamint a felderítés volt.

A tartományi csapatok parancsnoklása – az oszmán közigazgatás és hadseregvezetés nagymérvű összefonódásából kifolyólag – a tartományi kormányzók, a beglerbégek és a szandzsákbégek (ezekre rögtön visszatérünk még) hatáskörébe tartozott. A központi, valamint a tartományi csapatok belső felépítésére idő- ill. helyhiány miatt nem térhetünk ki. Csupán még annyit, hogy a magyar forrásokban és irodalomban gyakran jelentkező *olajbég* megjelölés népi etimológián alapul, s ténylegesen semmi köze sincs az olajhoz. Az *olajbég* kifejezés mögött ui. nem rejlik más, mint a török *alajbég* rendfokozat, melynek hű magyar fordítása „ezredes”. E rendfokozatot a szpáhi-ezredek parancsnokai viselték, kik az illetékes szandzsákbégeknek voltak alárendelve. Egy másik, a magyar forrásokban és irodalomban ugyancsak gyakori terminus a *szubasa*, mely részint szintén félreértéseken alapul. Ennek ugyanis semmi köze sincs sem a basához, sem az azonos jelentésű pasához, hanem egyszerűen annyit jelent, mint „csapatparancsnok”, s olyan – az *alajbég*nél is alantasabb – törzstiszt értendő rajta, aki katonai ténykedése mellett egyúttal valamely vidéki város rendőrfőnöki funkcióját is ellátta.

Az oszmán haderő legfőbb hadura a szultán volt, a szakszerű, magas színvonalon álló stratégiai vezetést azonban – természetesen vele egyetértésben – a nagyvezér látta el. Ő vezetői képesítését a fent említett szeráj-akadémián szerezte és azután tartományi kormányzó gyanánt a hadjáratokon tökéletesítette. A szeráj-akadémia abszolvensei voltak egyébként a kupola-vezérek, valamint a tartományi kormányzók, a beglerbégek és a szandzsákbégek is. Megjegyzendő, hogy a szeráj-akadémiákra vezető út született törökök és más muzulmánok részére zárva volt; oda csupán a gyermekadó keretében kiválogatott, eredetileg keresztény, de az iszlámra konvertált ifjoncok kerülhettek be. S mivel az oszmán állam katonai vezető rétegébe csak a szeráj-akadémia végzett növendékei s esetleg ezek utódai emelkedhettek, így ez a réteg szinte kizárólag renegátokból állt.

Az oszmán hadvezetés fő stratégiai elve a csak egy fronton viselt háború volt. Mielőtt a porta új háborúba keveredett volna, sürgősen befejezte az esetleges előbbi, nehogy két tűz közé szoruljon.

Az oszmán hadvezetésnek volt még egy sajátos vonása, az ti., hogy az egyes hadjáratok szinte kivétel nélkül csupán egy-egy esztendőre voltak korlátozva. Klímatis és logisztikai okokból ugyanis a hadsereg nem tölthette el a telet az ellenség földjén, különösképpen az igencsak hideg télű Magyarországon, ahol ősszel és télen az utak is szinte járhatatlanok voltak. Ha ehhez még hozzávesszük, hogy a birodalom óriási kiterjedése révén a hatalmas, nehéz mozgású hadseregnak az ellenség határához való elérésre két-három hónapra volt szüksége, s ugyanennyi idő kellett a hadművelati cél elérté után a hazatérésre is, úgy nem csodálkozhatunk azon, ha az oszmán hadvezetés egy-egy hadjáratot még akkor is félbeszakított, ha az eredeti célkitűzés nem járt eredménnyel, vagy pedig ha egy meghatározott diadal további sikerrel kecsegtetett volna is. Ez történt többek között Mohácsot követően is, amikor az oszmán haderő rövidebb portyázás után kiűritette az országot – de erre a kérdésre a következő fejezetben visszatérünk még.

Mindent egybevetve a XVI. sz. első felében az oszmán hadsereg összlétszáma kb. 250000 főnyi volt, s így minden egyes európai állam haderejét mennyiségben – s mint láttuk, minőségben is – messze felülmúlta. S e számba a hűbéres államok: a Krími Kánság, Moldva és Havasalföld segédcapatai nincsenek még beleszámítva. A hadbavonuló hadsereg roppant méreteire jellemző, hogy annak létszáma, I. Szelim szultán perzsiai hadjáratának adatait figyelembe véve, kb. 140000 főt tett ki.

A hatalmas kiadásokat, melyeket az államapparátus és a hadsereg fenntartása, valamint a közjólét, az építkezések, az út- és vízépítés követelt, a hadjáratokban szerzett zsákmányt messze felülmúlóan a gazdasági élet volt hivatva fedezni. Ezen belül pedig a mezőgazdaság játszotta a fő szerepet, mely a társadalmi össztermék oroszlánrészét hozta létre. A mezőgazdasági termelés hordozója, a föld, II. Mehmed (1451–1481) uralkodása óta túlnyomó mértékben állami tulajdonban volt. Ez volt a sorsuk az újonnan meghódított területeknek, így Magyarország hódolt részeinek is, ahol a termőföldet az oszmán állam azonnal birtokába vette. A *magánföldtulajdon (mülk)*, valamint a kegyes *alapítványok (Vakf)* földtulajdona rendkívül alárendelt szerepet játszottak. Az állam tulajdonában lévő *termőföld (arz-i mtr)* kisebb része *kincstári birtokok (hász-i hümájún)* gyanánt fungált, melyeknek jövedelmét főként *adóbérlők (mültezim)* hajtották be. Az állami földek jelentősebb részét azonban a kincstár az ún. *timárrendszer* keretében, azaz javadalombirtok formájában, zsold helyett a katonai és polgári tisztségviselők rendelkezésére bocsátotta, kiknek azonban a korabeli európai hűbértulajdosokkal szemben a javadalombirtoknak csupán a haszonélvezete (taszarraf) állt rendelkezésére, hosszabb vagy rövidebb időre, hiszen a kincstár az adományt visszavonhatta, vagy a meglévő helyett más javadalombirtokot utalhatott ki, esetleg a birodalom másik végében. Így érthető, hogy a javadalombirtokos birtokát semmi módon nem idegeníthette el, s az természetesen örökletes sem volt. A javadalombirtokos jogi immunitással sem rendelkezett, s a parasztsággal szembeni egyetlen igénye a földjáraadékból állt. A paraszt, az európai hűbéri rendszerrel ellentétben, földesurának személyében nem volt kiszolgáltatva, s annak bíraskodási joga sem volt felette, habár a rendelkezésre bocsátott telket nem hagyhatta el önkényesen. Mindent egybevetve a javadalombirtokosnak az állammal szemben való e nagyfokú kiszolgáltatottsága az Oszmán Birodalom belső hatalmának jelentős forrása volt.

A javadalombirtoknak három nagyságrendi változata volt: a legkisebb, a timár évi hozama 1000 és 19999 akce között mozgott (Az *akce*, az Oszmán Birodalom pénzegysége, parányi ezüstérmecske volt, melyért a XVI. sz. első felében nem egészen tíz kg. lisztet lehetett kapni, míg egy juh ára talán 40-50 akcsét is kitett.) Így a legkisebb timárok birtokosai jövedelmükből éppenhogy csak meg tudtak élni. Magasabb tisztségviselők, közöttük az említett „olajbégek” ún. *ziámet*-ben részesültek, melynek hozama 20000 és 99999 akce között mozgott. Míg a timárok és a ziámetek személyi járandóságot képeztek, a legmagasabb szintű javadalombirtok, a *hász*, funkcióhoz volt kötve, legalább szandzsákbégi szinten. Az ebből fakadó jövedelem legkevesebb 100000 akcsét tett ki, bár a legtöbb szandzsákbég évi jövedelme 200 ezer akcsén felül volt. A beglerbégek egymillió akce körüli, a nagyvezér pedig kétmillió akce hozamú javadalombirtokkal rendelkeztek.

A parasztság helyzetére, különösképpen a hódoltság magyaréira, a „Török berendezkedés az elfoglalt országészben” című fejezetben térünk vissza.

## 2. Miért nem kebelezte be a török Mohács után Magyarországot?

E fejezet címében felvetett kérdés sok spekulációra adott a magyar történetírásban alkalmat, így engedjék meg nekem, hogy e kérdéssel kapcsolatos álláspontomat<sup>15</sup> e helyütt magam is röviden összefoglaljam.

Annyi eleve bizonyosnak tűnik, hogy Magyarország annektálásának 1526 utáni elhalasztására az oszmán államot sem belső, sem külső, sem pedig hadvezetési tényezők nem ösztönözték. Belpolitikai téren az Oszmán Birodalom hatalma zenitjén állott, s a hanyatlás első szimptomái – e problémára alant visszatérünk – csupán három évtizeddel később jelentkeztek.

A porta ez időben nem állt más ellenséggel hadiállapotban, egyelőre nem is tervezett más irányú hadjáratot, s így ilyenfajta megfontolásokkal sem kellett bajlódnia. Valamilyen európai összefogástól, egy esetleges oszmánellenes kereszteshajdrattól sem kellett tartania, erre biztosítékot szolgáltatott az európai színtér államközi viszálai. S az oszmán és a magyar haderő nagyságrendi viszonyai is ég és föld különbségét mutatták már Mohács előtt is, így a magyar államvezetésnek nézetem szerint már a katasztrófa előtt is legfeljebb arra lett volna esélye, hogy elodázza, nem pedig, hogy elhárítsa az országra zúduló veszedelmet. Ne tévesszenek meg bennünket azok a sikerek sem, melyeket a megelőző évszázadban Hunyadi János és Mátyás király elértek. Ne gondoljuk, hogy az országnak a Hunyadiak óta bekövetkezett lezülése tehető felelőssé a kataklizma bekövetkeztéért. A Hunyadiak a török ellen annak idején elsősorban azért érthettek el jelentős sikereket, mivel az oszmán állam akkortájtban még nem fejlődött arra a hatalmi szintre, melyet I. Szelim szultán (1512–1520) zseniális világpolitikai koncepciójának eredményeként a későbbiek folyamán elért. E koncepció abban állt, hogy mielőtt az oszmán állam hadait ismét az európai gyaúrok ellen irányította volna, előbb megfelelő újabb erőforrásokra kellett szert tennie. A XV. sz. közepe táján az oszmán állam bár már nem jelentéktelen, azonban mindenképpen még csak helyi jelentőségű állam volt, nem pedig a világ legnagyobb katonai erejű és legjobban szervezett hatalma. S akkor még nem volt birtokában azoknak az erőforrásoknak, melyekre I. Szelim expanziós politikája eredményeként már támaszkodhatott: az egész Balkánnak, Kelet-Anatóliának, valamint a Levante, azaz Nagyszíria<sup>16</sup> és Egyiptom, ún. „termékeny félhold”-jának. Ennek folyományaként Hódító Mehmed (1451–1481) és a szentéletű II. Bayezid (1481–1512) hadipotenciálja is pusztán egy hányadát tette ki annak, mely felett Nagy Szülejmán már szabadon rendelkezhetett. Mohács után pedig az amúgyis nyomasztó erőfölény, komolyan számbajöhető magyar haderő híján<sup>17</sup> szinte a végtelenségig fokozódott.

Mi késtethette tehát az oszmán hadvezetést arra, hogy 1. röviddel Mohács után kivonja erőit az országból, s 2. egészen 1541-ig ne tegyen kísérletet az ország bekebelezésére? E két eljárási módszer között határozott minőségi különbség észlelhető. Míg az első esetben csupán taktikai tényezők voltak mérvadóak, addig az utóbbiban az oszmán állam fundamentális politikai elvei ismerhetők fel.

Az előző fejezetben már említettük az oszmán hadvezetés azon taktikai elvét, miszerint egy-egy hadjárat időtartalma egy meghatározott év melegebb időszakára volt korlátozva. Nos, ez az elv érvényesült Mohács után is: a hadsereg integritásának megóvása érdekében az oszmán hadvezetés azt kipurancsolva az or-

szágból, visszavonta téli szálláshelyére. Számottevő hadsereg híján olyan volt számára a Magyar Királyság, mint az érett gyümölcs: csupán a száját kellett még kitátania, hogy azt fogai közé kaphassa.

Ez a helyzet némileg megváltozott, amikor a kettős királyválasztás eredményeként az ország nyugati felét az oszmánok főellenségének tekintett Habsburgok kaparintották kezükbe. S ilyen feltételek közepette igencsak kapóra jött a portának, hogy a Tokajnál győztes Habsburg Ferdinánddal szemben a csatavesztett keleti magyar király, Zápolyai János, éppen hozzá fordult támogatásért. A segítség ára persze drága volt, s végső soron ahhoz a kézsókhöz vezetett, amellyel János király 1529-ben a mohácsi csatamezőn hódolt a Bécs felé útban lévő oszmán seregek urának, Nagy Szülejmán szultánnak. Az iszlám protokolláris szokásainak megfelelően ugyan semmi megalázó nem volt abban, ha valamegy halandó kezét csókolt a világ urának, a szultánnak. Sőt, éppen ellenkezőleg, ez különös kitüntetés számba ment, hiszem már az is kegynek számított, ha valaki a szultán ruhájának szegélyét, ha nem lába nyomát megcsókolhatta.

Annyi azonban mindenesetre bizonyos, hogy Zápolyai János – oszmán felfogás szerint – e kézsókkal alávetette magát s országát a szultánnak, s mivel az kalifa volt, egyúttal az iszlámnak is. Ennek folyományaként a muzulmán államjog értelmében a keleti magyar királyság megszűnt a háború házához tartozni, s mint az Oszmán Birodalom hűbéres állama immár az iszlám házának<sup>18</sup> vált szerves alkotórészévé. Ilyen feltételek mellett természetesen igencsak nagy döresség lett volna a szultán részéről János király országrészét fegyverrel meghódítani, hiszen az nemcsak de facto, hanem az iszlám államjoga szempontjából de jure is már az övé volt.<sup>19</sup>

Alaposan megváltozott azonban a helyzet az 1538-as váradi titkos egyezményel, melynek keretében Zápolyai János kötelezte magát Habsburg Ferdinánddal szemben, hogy országrészét halála után örökéül hagyja. Zápolyai János e tette oszmán szempontból eklatáns megsértése volt a hűbéri elkötelezettségnek, mely végső soron oda vezetett volna, hogy Kelet-Magyarország veszendőbe megy az iszlám háza részére s ismét a háború házához csatlakozik. E veszély akuttá vált, amikor János király 1540. július 22-én bekövetkezett halála után Ferdinánd csapatai ténylegesen útra keltek, hogy annak országrészét birtokukba vegyék.

Ily módon kiderült János király szószegő turpissága. A porta – ha nem akarta magát teljesen lejártni – nem nézhette e fejlődést tétlenül, még akkor sem, mikor Zápolyai hívei uruk posztumusz fiának megszületése után annullálták a Habsburgokkal kötött váradi egyezményt. Próbáljuk csak beleélni magunkat az oszmán államvezetés helyzetébe. 1529-ben ahelyett, hogy egyszerűen beolvasztotta<sup>20</sup> volna a birodalomba I. János országrészét, annak könnyörgését meghallgatva azt megsegítette s rábízta Magyarország keleti részét. S alig telt el egy évtized, az Váradon megszegte urának, a szultánnak adott szavát, hiszen annak leggonoszabb ellenségével szövetségbe. Mi volt a biztosítéka annak, hogy hasonló árulás nem fog a jövőben ismét bekövetkezni? Semmi, egyáltalán semmi. Így hát nem maradt Szülejmán számára más megoldás, ha az egész ország Habsburg megszállását meg akarta előzni, mint Magyarország stratégiai fontosságú középső részét Budával egyetemben a kis János Zsigmond királyocskától visszavonva anektálni, s a vilájet-szervezetet és a timár-rendszert bevezetve gondoskodni arról, hogy

az oszmán állam érdekeinek ily eklatáns megsértése ott többé ne következhessek be. Oszmán szempontból így tehát nem 1541-ben, török részről következett be az árulás, mint a magyarok ezt azóta is állítják, hanem éppen ellenkezőleg, már három évvel korábban, Váradon, Zápolyai János részéről.

S itt meggondolandó még, hogy a szultán nagylelkűsége – oszmán fel fogás szerint – nem ismert határt, amikor János király párthíveit nem küldte a pokolba, vagy pedig a törökgyűlöletéről és féktelenségéről híres Török Bálinttal egyetemben a konstantinápolyi Héttoronyba sem záratta őket, hanem Zápolyai országrészének – stratégiailag egyébiránt jelentőségét veszített – keleti felét a kisdied János Zsigmondnak adományozta, melyből azután később a továbbá is vazallus Erdélyi Fejedelemség kinőtt.

### 3. A török berendezkedés a hódolt Magyarországon

Magyarország középső részének megszállta után a török hatóságok ott nemcsak a földtulajdont konfiskálták és a timár-rendszert vezették be azon nyomban, hanem az oszmán közigazgatást is. Ennek fő jellemzője a nagyfokú centralizáltság elve volt. Az egyes területi egységek semmiféle autonómiával nem rendelkeztek, és szervezetük egységes sémának volt alávetve. A helyi hatóságok fő feladata a Fényes Porta direktíváinak végrehajtásából állt, és az államvezetés a helyi igazgatás stílusát is pontosan meghatározta.

A legnagyobb területi egység az Oszmán Birodalomban a *vilájet* volt, mely országnyi területet ölelt magába. Nagy Szülejmán trónralépése ideje táján a birodalom még csak meglehetősen kevés vilájetből állt: Rumélia, Anatólia, Karamánia, Róm, Dijárbekir, Arábia (ez alatt a szír területek értendők) és Egyiptom. Jellemző, hogy 1541 után a hódoltság területe is pusztán egyetlen vilájetből, a budaiából állt. A vilájetek élén a *beglerbégek* álltak *pasai* (altábornagyi) rendfokozatban; rangmegjelölésük két *tug*-nak nevezett lófarokkal ellátott zászlóból állt.

Az egyes vilájetek több *szandzsák*-nak nevezett tartományból álltak, melyek élén – a központi kivételével, mely ún. pasaszandzsák volt és közvetlenül a beglerbég kommandójának volt alávetve – a kb. vezérőrnagyi rangú szandzsákbégek álltak. Méltóságukat egy *tug* jelölte. 1541-et közvetlenül követően a budai vilájet feltehetően még csak egy szandzsákból állt: a beglerbég birtokában lévő hudaiból. 1542-ben Mohács, 1543-ban Szeged és Székesfehérvár, 1544-ben Eger (ha a vár maga nem is volt török kézen), 1545–46-ban Esztergom, Hatvan, Nógrád és Simontornya, 1549-ben Siklós, 1550-ben Koppány, 1551–52-ben Becse, ill. Becskerek, 1552-ben Görösgál, Szekszárd, Temesvár, valamint Csanád, 1552–53-ban Lippa, Arad, Szolnok és Szécsény, 1555-ben Fülek, 1566-ban Gyula és Szigetvár<sup>20a</sup>, 1594-ben Győr, 1625-ben Vác székhellyel alakultak újabb szandzsákok s időlegesen Veszprém is szandzsákot képezett. 1541-ben a Boszniában fekvő zvoniki szandzsákot a ruméliai vilájetből a budaihoz csatolták, és 1545 után átmenetileg még a macedóniai vucsitrini szandzsák is a budai vilájet részét képezte.

A későbbiek során a budain kívül még több vilájetet is létrehoztak: 1552-ben a temesvárit, 1596-ban az egrit, 1597–98-ban a győrit, 1600-ban a kanizsait, 1660-ban a váradit és végezetül 1663-ban az újvárit.

A XVI. sz. elejétől kezdve az Oszmán Birodalom dezintegrációja keretében annyira felgyülemlett az elcsapott, de nyugdíjat élvező tárca nélküli vezérek száma, hogy a porta, a jelentős összegeket kitevő nyugdíjak fizetésétől való mekvést szem előtt tartva, ezeket is – vezéri azaz kb. vezérezredesi rangjuk megtartása mellett – beglerbég gyanánt egy-egy jelentősebb vilájet élére helyezte. A XVII. sz. első felétől kezdve a a legfontosabb vilájetek élén – ezekhez tartozott a bagdadin, damaszkuszin és egyiptomin kívül a budai is – általában már csak vezéri rangú beglerbég állt. S a központi hatalom gyengülésével párhuzamosan a beglerbégek néha ugyancsak rövid ideig tartó hivatali idejük alatt kiskirályoknak vélték magukat, vezetési stílusuk egyre despotikusabbá vált, kétkézzel szórták az óriási jövedelmüket s a budai vezérpasák még attól sem riadtak vissza, hogy magukat a magyar királyok jogutódainak titulálják.

Míg a vilájetek és a szandszások sturktúrája kifejezetten katonai jellegű volt, élükön magasrangú katonatisztekkel, addig a kisebb területi egységek jogi-vallási alapon voltak megszervezve. A *kádi*-nak nevezett bírák bírósági területeik (*kaza*) élén nemcsak a muzulmán vallási életet irányították és a jogszolgáltatást látták el, hanem a helyi közigazgatás is a hatáskörükhöz tartozott, ők látták el a közjegyzői és az anyakönyvvezetői funkciókat is. Ezen túlmenően, mint a központi kormányzat bizalmi emberei, mondhatnánk spiclijei, tájékoztatták azt még a legmagasabb méltóságok által elkövetett esetleges visszásságokról is.

A kazák körzetekre (*náhije*) oszlottak, melyek élén az ugyancsak jogi képzettséggel rendelkező albírók (*náib*) álltak. A magyar lakosság elsősorban ezekkel került – általában igencsak kínos – kapcsolatba, hiszen az ő feladatkörükbe tartozott a legalacsonyabb szintű ítélkezés, a pénzbüntetések beszédése, valamint az adóbehajtás során való segédkezés; ez utóbbi esetben 6–8 poroszlóval jelentek meg a helyszínen és kíméletlenségük, önkényeskedésük és megvesztegethetőségük miatt közutálatnak örvendtek. Habár az iszlám törvényei értelmében a bírászkodásban elméletileg az Isten és ember előtti egyenlőség elvének kellett volna érvényesülnie, a gyakorlatban a kádi és a náib előnyben részesítette a magasabb társadalmi állásút az alacsonyabbal, a muzulmánt pedig a kereszténnyel vagy zsidóval szemben.

Úgy tűnik, hogy Magyarországon több szandszák is csupán egyetlen kazából, azonban minden esetben több náhijéből állt. Így a székesfehérvári (a város török neve *Isztúni Belgrád* volt) szandszák a példának okáért a XVI. sz. 80-as éveiben 17 náhijéből: a székesfehérváriból, a veszprémiből, a palotaiból, a csesznekiből, a pápaiból, a somlóiból, a devecseriből, a győriből, a vázsonyiból, a sümegiből, a tihanyiból, a szigligetiből, a csobánciból, az egerváriből, a vasváriból, a szentgrótiből és a zalaváriból tevődött össze.<sup>21</sup>

Egy, a XVI. sz. hatvanas éveiből származó török adóösszeírás, mégpedig a székesfehérvári szandszáké, melyet éppen jelenleg dolgozok fel<sup>22</sup>, fényt vet az oszmán hódoltság politikai egy ezideig ismeretlen jellegzetességére. Ha a porta a hódoltságot megelőző területi szervezetet nem is vette számításba, az azelőtt fennálló birtoklási viszonyokat, legalábbis kezdetben, úgy látszik, nem hagyta teljesen figyelmen kívül. A székesfehérvári szandszákhoz tartozó győri náhije keretén belül ugyanis több vár és apátság is szerepel, melyek mindegyikének több faluból álló saját tartozéka volt, mégpedig Szentgyörgyvár, Csókakő, Ugod, Csesznek és Szigliget várai (e két utóbbi ez időben még nem képezett náhijét), valamint

a levedi (azaz városlódi) kartauzi és a szentmártoni (azaz pannonhalmi) bencés apátság. Minden bizonnyal az sem véletlen, hogy az említett várbirtokok közül többek között Csesznek és Ugod a hódoltságot megelőzően a Zápolyai család tulajdonában volt. Az oszmán pénzügyigazgatást feltehetően célszerűségi okok készítették, ha – csupán átmenetileg is – figyelembe vette a hódoltságot megelőző tulajdonviszonyokat. Az adóköteles parasztok számára a megszokott helyre történő behordás minden bizonnyal könnyebb és kevésbé ellenszenves volt, mintha beadási kötelezettségüknek másutt, valami számukra ismeretlen helyen kellett volna eleget tenniük.

Ami a hódoltságbeli magyar lakosság helyzetét illeti, úgy az a XVI. sz. első felében az anyagiakat tekintve nem volt kedvezőtlenebb, mint keresztyén uralom alatt élő sorstársaiké. Nem szabad természetesen elfeledkeznünk arról, hogy a nemesség a török hódítás folyamán elhagyta lakhelyét, s ott csak az alantasabb társadalmi osztályok tagjai maradtak vissza: parasztok, kézművesek, de lelkészek és íródeákok is. Itt figyelembe kell vennünk, hogy az oszmán társadalom – mely számára az örökletes, földbirtokos nemesség ismeretlen fogalom volt – két fő rétegből állt, mégpedig az adófizetőkből (*rája*<sup>23</sup>, szó szerint lefordítva „nyáj”), melyekhez a parasztok, iparosok, kereskedők, de az íródeákok is tartoztak, s a nem adókötelesekből (*berája*), melyekhez az oszmán katonák, tisztviselők, bírák, pedagógusok és vallási tisztségviselők számítottak. Mivel ez utóbbi kategóriába a nem muzulmán lelkészek is beletartoztak, így a magyar lakosságból pusztán a papok és prédikátorok voltak a privilegizált réteg tagjai. A XV. sz.-ban a Balkánon ugyan léteztek még keresztyén szpáhik is, de ezek a magyar hódoltság idejére az előnyök miatt, melyeket számukra az iszlám vallás biztosíthatott, már régesrég átérttek.

A föld művelői, így a magyar parasztok is, a bírlaló intézményektől vagy egyedektől megművelés céljára örökletes telket kaptak, melyet ugyan, mint már említettük, nem volt jogukban elhagyni, melyet azonban a bírlaló<sup>24</sup> sem vehetett el önkényesen tőlük. Személyükben egyébként szabadok voltak, azonban a rendelkezésükre bocsátott telekért földjáradékot kellett fizetniök, egyrészt telekbér (*iszpendzse*), másrészt pedig az egyes termékekre kivetett tized (*ösür*) formájában, melyeket a XV. sz. közepéig természetben, attól kezdve egyre inkább készpénzben kellett teljesíteniök. Pénzben megváltható robotkötelezettségük rendkívül alacsony volt, pusztán évi hét nap, mely a behordásra és a török földesúr hajlékának építőmunkálataira szorítkozott. Ennek a hódoltság első időszakában nagyobb robotigénye nem is igen volt, mivel katonai vagy tisztviselőember léte a mezőgazdasági termelő tevékenység annak hozamán túlmenően egyáltalán nem érdekelte. A nem muzulmán alattvaló, így a magyar paraszt is, az oszmán államnak eleinte főként csak a fejadóval (*dzsizje*) tartozott, mely azonban egyidejűleg a csak muzulmán alattvalók számára kötelező katonai szolgálat alóli megváltásnak is tekinthető. Ezeknek a pontosan szabályozott, méreteikben nem túlzott terheknek folyományaként a paraszt – természetesen a magyar is – általában érdekelt volt a földnek kielégítő megmunkálásban, hiszen kedvező időjárási viszonyok között igencsak számíthatott arra, hogy a beadási kötelezettségek teljesítése után munkája gyümölcsének egy része megmarad számára. Így nem csodálkozhatunk azon, ha a korabeli forrásokból arról értesülünk, hogy keresztyén jobbágyok keresztyén hűbéruraik túlkapásai elől bizony nem is olyan ritkán a „pogány” törökhöz menekültek.

A parasztság ilyen, viszonylag kedvező helyzete természetesen inkább csak a határövezettől távolabbra, a birodalom belterületére volt jellemző. A határvidéki lakosság az állandó villongások során elpusztításoktól, verejtéke árán megtermelt termékeinek gyakori elpusztulásától igen sokat szenvedett. Komoly terhet jelentett a kétfelé való adózás, a töröknek és a magyar földesúrnak, aki ha elmenekült is, az adót elhagyott jobbágyaitól a lehetőséghez mérten, ha kellett katonai erőszakkal is, behajtatta.

Itt még csak annyit szeretnék megemlíteni, hogy a nem muzulmán lakoságnak a fennálló vallásközösségi (*millet*) rendszer keretében bizonyos önkormányzata volt, habár a vallásgyakorlat nem volt teljesen korlátlan. Így a kultikus célzatú épületeket kibővíteni nem, csupán karbantartani, tatarozni volt szabad, s ezt is csak a muzulmán hatóságok külön engedélyével. S szigorúan tilos volt a muzulmán népeiségre irányuló missziós tevékenység is. A jogszolgáltatást ezzel szemben a vallásközösségek saját kebelükben oldhatták meg, amennyiben muzulmán avagy más hithez tartozó nem-muzulmán az adott ügyben nem volt érintve. Így érthető, ha a magyarországi keresztény felekezetek, melyek külön-külön *millet*-nek számítottak, általában viszályaikkal igencsak gyakran a kádítól reméltek orvoslást.

A korlátozott autonómia nemcsak hitközségi szinten létezhetett, hanem municipálisan is. Természetesen nem volt önkormányzatuk a feladott váraknak és olyan stratégiai fontosságú városoknak sem, melyekbe oszmán helyőrség s azt követően muzulmán lakosság és hivatalok telepedtek. A meg nem erősített – főként alföldi – városok, amelyeknek nem volt oszmán garnizonjuk, intézményeik és muzulmán lakosaik, ezzel szemben fenntarthaták adminisztratív önkormányzatukat, valamint jogszolgáltatásukat, ha önként hódoltak és átálmányban megszábott adókötelezettségüknek eleget tettek; halálos ítéletet azonban csak az illetékes kádi jóváhagyásával hajthattak végre. Ez alól a – nézetem szerint az oszmán jogrend magas szintjét tükröző – norma alól csupán egy-két kivételes helyzetű város, mint pl. Debrecen, képezett kivételt, melynek pallosjogát az oszmán hódítók is elismerték. Részleges önkormányzatuk volt a falvaknak is, melyek belügyeiket bíráik alatt maguk szabályozhatták, a bírságpénzeket azonban egészen vagy részben le kellett a hódítóknak adniok. Az oszmán hatalom fokozatos gyengülésével – e kérdésre alant visszatérek még – az elmenekült nemesség is egyre inkább beleszólt az önkormányzatba, ez azonban az oszmán államjog szempontjából nem állt szemben a fentebb említett *millet*-rendszer követelményeivel.

A fegyverrel meghódított s az egyéb, oszmán helyőrséggel rendelkező városokra viszont nagymérvű iszlamosítás várt, melyekben a városkép a dzsámik, mecsetek, minaretek, fürdők, és bazárok révén teljesen muzulmánná vált, bár ugyan nem törökké, mivel főleg muzulmán hitre tért, valamint görögkeleti délszlávok, elsősorban rácok voltak hangadók.

Egyesek úgy vélik, hogy a hódoltságbeli törökök valamiféle atyafisági tudat alapjain nyugvó rokonszenvvel viseltettek a magyarság iránt. Ennek kifejezése lenne az is, hogy a budai pasák gyakorta magyarul leveleztek még a Habsburgokkal is. Mi is hát az igazság e téren?

Kezdjük a rokonság kérdésével. Tény az, hogy a magyar és a török nyelvgenetikai rokonsága – azok jelentős strukturális hasonlósága ellenére – máig sem bizonyított, ha egyáltalán valaha is bizonyítható lesz. De még ha fenn is állna a

hipotétikus ural-altáji nyelvcsalád keretében valamelyes rokonság, úgy ez olyasvalami, ami a török hódoltság idején még egyáltalán nem volt ismeretes, nem lehetett az, mivel az ural-altáji hipotézis csak a XIX. sz. terméke. A muzulmán török számára a magyarok nem atyafiak, hanem hitetlen kuttyák voltak, akiket fékezhetetlen természetük, rebellis hajlamaik miatt ki nem állhattak. Így nem csodálkozhatunk, ha a XVII. sz. első felében két budai pasa is azzal fordult Bécshez, hogy együttes erővel irtsák ki a magyarokat, mivel a „békés egymás mellett élésnek” azok a fő akadályai.<sup>25</sup>

Így hát a magyarországi oszmán hatóságokat is más tényezők kellett, hogy készítsék arra, hogy a Habsburgokkal magyar nyelven levelezzenek<sup>26</sup> semmint – a nem létező szimpátia. Erre egyszerűen pragmatikus okok vitték rá őket, az ti., hogy a két fél számára a magyar nyelv képezte a közvetítő szerepet. A katolikus Habsburgoknál akkor még feltehetően senki sem akadt, aki bírta volna a törökök vagy az Oszmán Birodalomban szintúgy használt két másik irodalmi nyelv, az arab és a perzsa valamelyikét. A portai tolmácsok<sup>27</sup>, a dragománok sorában voltak ugyan német renegátok, ilyenek azonban a hódoltsági oszmán hatóságok részére nem állottak rendelkezésre. Muzulmán hitre tért magyar íródeák<sup>28</sup> azonban számos akadt, s ezek számára kézenfekvő volt anyanyelvük alkalmazása, a helyi oszmán hatóságok hivatalos levélváltásában is.

#### **4. Strukturális változások az oszmán gazdasági és társadalmi életben, valamint az államigazgatás és katonai szervezet területén**

A fentebb vázolt – a körülményekhez képest meglehetősen kedvező kép – nem volt a hódoltság egész idejére jellemző. Az oszmán állam dekadenciájának első jelei már annak zenitjén, a XVI. sz. közepe táján jelentkeztek. E hanyatlás okai még nincsenek részleteiben feltárva, annyi azonban bizonyos, hogy időbelileg egybeestek az expanzió végével: Magyarország középső részének az 1541-et követő bekebelezése után már nem került sor jelentősebb hódításokra. Itt most jelentkezik a tyúk és a tojás kérdése, hogy ti. a fokozódó hanyatlás volt-e felelős a nagyobb arányú hadisikerek elmaradásáért, vagy pedig éppen ellenkezőleg, további termőterületek hódításának elmaradása idézte-e elő az egyre nagyobb méreteket öltő elkorcsosodást. Bárhogy is lett légyen, annyi bizonyos, hogy újabb termőterületeknek az oszmán gazdaságba való integrálás lehetőségének hiánya komoly probléma elé állította az oszmán államvezetést: a konstans mennyiségben meglévő föld nem bizonyult elegendőnek arra, hogy a XVI. sz. közepéig növekedőben lévő szpáhi-seregeket kielégítő módon elláthassa javadalombirtokkal. Így azután a pénzügyigazgatás számára nem maradt más választás, mint az adományozandó timárok nagyságát redukálni, ami a timárbirtokosok számára életszínvonaluk csökkenését vonta maga után.

Az oszmán pénzügyigazgatásnak ugyanabban az időben egy másik nehézséggel is küzdenie kellett: a XVI. sz. 40-es éveitől kezdve egyre nagyobb méreteket öltő inflációval. Ez az infláció jórészt azzal a ténnyel állt összefüggésben, hogy a világgereszkedelem főútvonalai a Földközi-tengerről egyre inkább az At-

lanti-óceánra tolódtak át, egyebek között a mediterrán vidéken eluralkodó közlekedési és áruszállítási problémák, zűrzavarok következtében. E nehézségek fő okozói Timur Lenk (az európai irodalom Tamerlánja) hadjáratai, az oszmán hódításokkal járó harci tevékenységek, a kalózság elharapódzása, valamint az egyiptomi mameluk-rendszer resztriktív kereskedelmi politikája voltak. Nos, a világkereskedelem főútvonalainak az Atlanti-óceánra való áttolódása az oszmán fiskus részére a vámjövedelemnek nagymérvű csökkenését vonta maga után, ez pedig a készpénzállomány fokozatos összezsugorodását eredményezte. Ezt a folyamatot felgyorsította, hogy egyes keleti államok, amelyekkel az Oszmán Birodalom kereskedelmi kapcsolatokat tartott fenn, nevezetesen Perzsia és India, még inkább híján voltak a készpénznek. Így ott annyira megnőtt a becsük, hogy az oszmán pénzermék egyre inkább oda kezdtek elgurulni. Így nem csodálkozhatunk azon, hogy az oszmán pénzügyigazgatás fizetési mérlege egyre negatívabbá vált. Az inflációt a későbbiek során még csak fokozta az a tény, hogy a spanyolok által Európába hozott amerikai ezüst egyre nagyobb mértékben az Oszmán Birodalom területére is beszivárgott, ami azután az oszmán ezüstpénz értékcsökkenésével járt. Az Oszmán Birodalomban eluralkodó inflációnak még egy további oka is volt. A kései középkor óta a népesség nagyarányú megnövekedése következtében, különösképpen pedig a gyarmatrendszer XVI. századbeli megvalósítása óta a kézműipari termelés nagyarányú megnövekedése folytán Európában jelentősen megnövekedett a nyersanyagszükséglet. A várható profit reményében európai kereskedők a legszigorúbb, megszegés esetén halálbüntetést maga után vonó tilalom ellenére óriási tömegekben csempészték stratégiai fontosságúnak tekintett árukat, egyebek között gabonát, gyapjút, valamint rezet a nyugat-európai államokba. Ezen áruk megcsappanása az oszmán piacon szintúgy nagymérvű áremelkedést vont maga után.

Az infláció, különösképpen pedig a nemesfém érmék megfogyatkozása nehéz feladat elé állította az oszmán pénzügyigazgatást. T. i. éppen most, amikor a hadviselés, az államigazgatás és a közmunkák növekvő igényeinek fedezésére egyre több készpénz lett volna szükséges, akkor fogyott az el. Ezért az oszmán államvezetés a XVI. sz. közepétől kezdve egyre gyakrabban adományozott az eddigi zsold helyében javadalombirtokot a központi elitesapatok tagjainak, polgári és vallási tisztségviselőknek, várkatonáknak, sőt a vezérek szolgáinak is. Ez okból a szpáhiknak adományozható timárok mennyisége tovább csökkent, így azok hozamából megint csak le kellett faragni.

Az egyre jobban összezsugorodó timárbirtok, a katasztrófális méreteket öltő infláció, valamint az azt ellensúlyozandó pénzrontás és egy sor devalváció komoly jövedelemcsökkenést hozott a szpáhik számára. Ezt azzal igyekeztek ellensúlyozni, hogy az ezideig természetben teljesített földjáradékot telkes parasztaiktól készpénzben követelték, s a fokozódó pénzromlás kiegyensúlyozására az eddigi tized helyett a termékek 20–30 százalékát is elvárták. A parasztság állami adóterheit is megnövelték, amennyiben a birodalmi tanács egyre gyakrabban, évenként, félévenként, sőt többször is, az iszlám vallási jogával nem konform rendkívüli adókat<sup>29</sup> vetett ki. Jellemzésül említsük még meg, hogy a paraszti terhek 1580 és 1600 között a hatszorosukra növekedtek. E súlyos megterhelésnek számos paraszt nem tudott eleget tenni. Először a gomba módra elszaporodó uzsorásokhoz fordultak, akik ki is segítették őket, természetesen nem ingyen, hanem ro-

botmunkáért cserébe. Ennek következtében viszont elhanyagolták saját telküket, s nem bírták teljesíteni beadási- és adókötelezettségeiket. Teljesen tönkrementek, kétségbeesett helyzetükben nem maradt más választásuk, mint hogy ingóságaikat valami kis elemzésiért elkótyavetyélve, telküket és házacskájukat titokban elhagyva vándorbotot ragadjanak.

S mivel az elbűjösödő parasztok beadási kötelezettségeit és adóterheit egyszerűen otthon maradt társaikra hártotta a felsőbbség, a mindinkább elviselhetetlen terhek sokakat ezek közül is földönfutóvá tettek. Nem volt rózsás e földönfutók sorsa, még örülhettek, ha jogfosztott felesbélőként el tudtak szegődni valamely kincstári birtokra vagy valamely főméltóság hatalmas javadalombirtokára. Akiknek ez sem sikerült, azok a nagyobb városokba tódultak. Mivel a céhekbe nem jutottak be, így alkalmi munkából, napszámosságból tengődtek, vagy egyszerűen az állam vagy vallási intézmények kegyelemkenyerén sínylődtek. Megint mások, különösképpen Anatólia járhatatlan vidékein, bandákba verődtek és a lakosságot fosztogatva annak amúgy is sanyarú sorsát tették még nehezebbé.

A XVI. sz. közepéig szinte óramű pontossággal járó óriási, bonyolult államgépezet így egyre kuszábban kezdett működni, a gazdasági és társadalmi szervezet mindinkább szétlázódott. Ezt még csak fokozta a mindinkább elharapódzó nepotizmus s a korrupció, mely a XVI. sz. végére odáig fajult, hogy az egyes hivatalokat, pozíciókat is áruba bocsátották, mégpedig a legtöbbet ígérőknek, tekintet nélkül annak kvalifikációjára. A pénzügyigazgatásban, a jogszolgáltatásban így egyre gyakrabban írni-olvasni is alig tudó egyedek kerültek be, kik feladatuknak aligha tudtak eleget tenni.

Az állami és gazdasági élet minden területén jelentkező bomlás a szpáhik helyzetére is kihatással volt. Ennek magatartása egyre romló állapota következtében alapvetően megváltozott. A szpáhik csökkenő jövedelme már nemigen biztosította megélhetésüket, úgy hogy most már nem szentelheték kizárólag katonai kötelezettségük ellátásának magukat, annál is inkább, mivel a győztes hadjáratok el-elmaradásával már zsákmányra is alig volt kilátásuk. Így kénytelen-kelletlen újabb jövedelemforrás után néztek, melyet az eddig megvetett mezőgazdasági termelő tevékenységben véltek felfedezni. Ám azért ne féltsük őket, nem maguk kényszerültek szántani és vetni, hanem az elhagyott telkeket – a parasztokat önkényesen rászorítva, azok robotmunkájával – saját irányításuk alatt műveltették meg. Nem ritkán még el is kergették a telkes gazdákat, hiszen a robotmunka révén megművelt föld többet hozott számukra, mint a földjáradék. Sok szpáhit ez az új tevékenység annyira igénybe vett, hogy már – az egyébként kötelező – hadjáratokra sem ment el, s még jó, ha a megváltási illetéket megfizette felmentette magát. Mások mit sem törődve az előírásokkal, egyszerűen távol maradtak a hadbavonulástól. A porta előbb-utóbb elcsapta ezeket, ők pedig azon társaikkal együtt, akik nem tudtak egy kis mellékest kiügyeskedni, s timárjukat önként hagyták faképnél, megpróbálták a zsoldos egységeknél szolgálatba állni. Ha pedig ez nem sikerült, úgy – katonai szakképzettségüket kamatoztatandó – maguk álltak az éppen említett haramiandák élére. A magyar történetírás eddig alig vett tudomást arról, hogy a XVI. és a XVII. sz. fordulóján az elszaporodott és hamarosan egységes szervezetet képező bandák óriási arányú dzseláli-nak<sup>30</sup> nevezett felkelése söpört végig egész Anatólián, alapjaiban rázkódtatva meg az Oszmán Birodalmat, mely azon alig tudott úrrá lenni, tovább űzve a hanyatlás felé. A bé-

kekompromisszum, melynek kötésére a porta Béccsel 1606-ban Zsitvatoroknál<sup>31</sup> kényszerült, s mely a Habsburgok részére húsz esztendőre békét biztosított a határvidéken, kétségkívül nagymértékben e felkelés kihatásának tekinthető.

Annak következtében, hogy nemcsak rengeteg elnyomorodott paraszt, hanem számos, a tönk szélére jutott szpáhi is csapat-papot otthagya elbujdosott, egyre több termőterület maradt parlagon. A növekvő korrupció és uszoraüzletek révén jelentős vagyonokhoz jutó újjgazdagok most ragyogó tőkebefektetésnek tekintették az elhagyott földek felvásárlását, s a hatóságok megvesztegetésével módját ejtették annak, hogy nemcsak megüresedett paraszttelkeket, hanem adott esetben még 20–30 timárbirtokot is álneveken felvásároljanak. Az így kialakuló földbirtokok (melyeket a paraszti telkekhez hasonlóan szintén csifliknek neveznek mind a mai napig) mellett a nagyméltóságok javadalombirtokaikat (*hász*) a központi hatalom fokozódó elgyengülésével saját tulajdonuknak kezdték tekinteni.

Mindkét fajta nagybirtokon az eddigi telkes gazdák helyett vagy jogfosztott részesbérlők szántottak-vetettek, uruk kényének-kedvének teljesen kiszolgáltatta, vagy pedig az eddigi termőterületeket egyszerűen legelővé alakítva, ott az eddiginél sokkal alacsonyabb szintű, kevés munkaerőt igénylő, külterjes állattartást folytattak. Kiszácsiában, a Római Birodalom egykori gabonatermő kincstárában mindenfelé juhnyájak legelésztek, a magyar hódoltság területén pedig az addig virágzó földművelést a rideg marhatartás váltotta fel.<sup>32</sup>

Hasonlóképpen kedvezőtlenül alakult a fegyveres erők helyzete is. A szpáhi-seregről már hallottuk, hogy annak tagjai egyre gyakrabban hagyták timárbirtokukat faképnél, minek eredményeként annak létszáma a XVII. sz. elejére a csatlósokat is beleszámítva már csupán kb. harmincezer főt, eredeti állományának kb. egyharmadát tette ki. S ezek kiképzési és felszerelési szintje, valamint fegyelmezettsége sem jött nyomába az egy századdal korábbiak. Hogy egy példát említsünk, az 1605–1606-os magyar hadjárat során a megmaradt szpáhiknak kb. egy-egyede nem hajtotta végre a hadbahívó parancsot. 1630 után pedig az egész Oszmán Birodalomban együttesen már csak kb. 7-8000 timár- és ziamet-birtok volt, s ezekből is csak egy hányad a szpáhik kezén. S ez a parányi csapatocska sem volt már harci feladatokra alkalmas, még jó volt, ha segédszolgálatokra be lehetett őket fogni.

A szpáhi-sereg eltűnte komolyan érintette az oszmán állam védelmi erejét. A nagy érvágást valamilyen módon ki kellett küszöbölni, s ez csak a központi csapatok állományának felduzzasztásával volt elérhető. Ily módon az oszmán fiskus puskája visszafelé sült el: a készpénz-zsold megtakarítását célzó, nyakr. főre való javadalombirtok-adományozás végeredményben éppen a timár-rendszert, ezzel pedig a szpáhi-sereget züllesztette szét, és végső soron az eredetinek sokszorosára növelte a porta zsoldfizetési kötelezettségét.

A központi csapatok, elsősorban a janicsárhadtest a XVII. sz. 20-as éveiiig az eredetinek több mint duplájára, összesen kb. százezer főre duzzadtak fel. A kiegészítés ily módon szinte megoldhatatlan feladat volt, mivel már nem állott megfelelő mennyiségű és jól kiképzett ifjanc sem a gyermekadó keretében, de még a fiatalokú hadifoglyok között sem rendelkezésre. Az eredeti elvet, miszerint a janicsárokhoz csupán renegátok kerülhettek, kényszerűen fel kellett adni, amennyiben most már felnőtt muzulmán önkénteseket is bevettek az egységbe, különösképpen, ha azok nem felejtették el az illetékeseket illendő módon megkenni.

Megfelelő katonai képzettség híján ezek harcértéke persze fabatkát sem ért, a „régivágású” janicsárok ideáljait sárba tiporva, azok vallási fanatizmusára ügyet sem vetve fegyelmezetlen csürhe gyanánt viselkedtek. S nem restellték mindezért a pénz elértéktelenedése ellenére még mindig jelentős zsoldot felvenni s a természetbeni juttatásokat élvezni. Sokan közülük a szabályzat ellenére megházasodtak, kiköltöztek családjukhoz a kaszárnyából, s annyi bizonyos, hogy egységeiknek bevetésre többé nem álltak rendelkezésére. Számos gyermekük eltartására zsoldjuk aligha volt elegendő, azonkívül a gyakorlatozás elmaradása miatt az unalom is ette őket, ezért különféle iparágakban kezdtek kontárkodni. Kiváltságos helyzetük folytán ehhez a céhekbe sem kellett belépniök, s tisztességtelen versenyükkel, olcsó, de gyenge minőségű portékáikkal tönkretették a céhbeli iparosokat és mélyre züllesztették az oszmán kézműipar korábban magas szintjét.

Ennek ellenére is kialakultak jelentős tőkék a kereskedelemben, az elburjánzó uzsoraüzletek, főleg azonban a korrupció révén. Mindenért baksist kellett adni: kedvező bírói ítéletért, azért, hogy az illetékesek mérsékeljék magukat az adók és illetékek behajtásánál, de ha valaki, mint fentebb említettük, állásba akart kerülni, vagy csak meglévő pozícióját megtartani, azért is meg kellett vesztegetni az illetékes hivatalnokokat. Csak keveseknek volt annyi készpénzüik, hogy ezt zsebből fizethették volna, kis- és nagyember számára nem maradt más választás, mint az uzsorához fordulni kölcsönért, s azzal évekre elzalogosítani várható jövedelmét.

Az uzsoraüzletek, a korrupció, továbbá a kereskedelem révén létrejött tetemes tőkék azonban nem kerültek be az oszmán gazdasági élet vérkeringésébe. Volt, aki fényűzően elherdálta pénzét, mások azt aranyra-ezüstre s csillogó drágakövekre váltva abban gyönyörködtek, megint mások kegyes alapítványokat hoztak létre, megint mások tehetőségükhöz képest kisebb-nagyobb hivatalokat vagy földbirtokokat vásároltak felgyülemlett vagyonukon, sok nem-muzulmán pénzember pedig Európába csempészte, s ott fektette be vagyonát. Annyi azonban bizonyos, hogy a nem mezőgazdasági termelésbe nem investáltak, mert attól féltek, hogy a korrupct államvezetés a pénzsűkétől üzelve mindenféle ürüggyel elkobozza tőkéjüket. Ilyen feltételek között nem csodálkozhatunk azon, ha az Oszmán Birodalomban manufaktúrák sem jöttek létre, s az a XVII. sz. második felében Európa-szerte megindult ipari forradalomba sem tudott bekapcsolódni.<sup>33</sup>

A szpáhiségek elsorvadása és a janicsárság elzülése olyan érvágást jelentett az oszmán véderő számára, amelyet bármi áron, de ellensúlyozni kellett. A tartományi kormányzók, beglerbégek és szandzsákbégek, hogy feladatkörüket el tudják látni, kénytelenek voltak saját zsebükből privátsapatokat felállítani, melyeknek tagjait a fegyveres gonosztevők közül verbuválták, néha egész bandákat is zsoldjukba fogadva. E kiegészítési módszernek természetesen megvolt a megfelelő hatása a csapatok harcértékére, olyan rosszul képzettek, fegyelmezetlenek és gyenge fegyverzetűek voltak.

Az oszmán társadalmi és gazdasági hanyatlás, az államszervezet és a haderő lezülése természetesen megmutatta hatását a harctereken is, annál is inkább, mivel a haditechnika is messze elmaradt fejlődésében az európaiétól. Az 1683-as katasztrófa, az azt követő vereségek sorozata s a roppant területi veszteségek eredményeként az Oszmán Birodalom megszűnt világhatalom lenni, lassacskán a nagyhatalmak játékszerévé, „Európa beteg emberévé” vált, s utódja a Török Köztársaság ma sem egyéb, mint hatodrendű, fejlődésben elmaradott ország, valahol a világtörténelem perifériáján.

## 5. A török hódoltság hatása a magyar fejlődésre

Ha most a fentiek alapján el szándékozzuk készíteni a török hódoltság mérlegét, úgy az objektivitás követelményét szem előtt tartva, a közfelfogástól résszint eltérően meg kell állapítanunk, hogy az nem volt minden ízében negatív. Kétségkívül pozitívan értékelendő az oszmán állam vallási és etnikai türelme, ti. hogy az oszmán államhatalom olyan korban tanúsított nem muzulmán alattvalóival, köztük a keresztyén magyarokkal szemben toleranciát, amikor a keresztyén államokban, lettek légyen katolikusok avagy protestánsok, a más hiten lévőkre a legirgalmatlanabb üldöztetés, kínvallatás és máglya várt. E tényezőkön kívül, mely a hódoltság egész idejére jellemző volt, voltak további pozitívumok is: az, hogy az Oszmán Birodalom jogállam volt, hogy „jóléti” állam volt, és hogy az alattvalók terhei szabályozottak és nem önkényesek voltak; ez utóbbi pozitívumok azonban csupán a hódoltság első időszakában érvényesültek, ameddig az oszmán állam hanyatlása még nem következett be.

A negatívumok közé kell sorolnunk az önálló magyar államiság szétzúzását, mely az akadálytalan nemzeti fejlődés biztosítóka lehetett volna. A városokba beözönlött muzulmán elem túlsúlya gátját képezte a magas szintű nemzeti és európai-keresztyén kulturális fejlődésnek. Az állandó hadakozások két módon is sanyarú helyzetbe hajszolták a hódoltság magyar népességét. Azok terheit az oszmán állam ugyanis a lakosságra hárította (ki másra háríthatta volna?), annak helyzetét az elviselhetetlenségig súlyosbítva. Az ország jórésze szinte állandó jelleggel hadszínteret képezett a „nagy”- vagy „kisháborúk”, azaz a határviillongások következtében. A paraszti lakosságot ennek során nemcsak a török bandák, hanem bizony a királyi területről be-bechapó hites magyar testvéreik is sarcolgatták portyáik során, s ennek folytán megtizedelődött a magyar népesség, virágzó termőterületek néptelenedtek és pusztásodtak el; mindez a gazdasági élet nagyfokú leromlását vonta maga után.

Az oszmán gazdasági életnek főként a XVII. században bekövetkezett nagymérvű hanyatlása is károsan hatott az ország fejlődésére. Ennek köszönhető ugyanis, hogy a mezőgazdaságban a külterjes művelés került fölénybe s az ipari forradalom kerekén egy évszázaddal később ment végbe, mint Európa nyugatán. A fenti pozitívumokat és negatívumokat egybevetve nemcsak az utóbbiak számszerű túlsúlyát állapíthatjuk meg. Kihatásukban is a negatívumok a jelentősebbek, a pozitívumok csak a maguk idején érvényesültek, jórészt már a hódoltság ideje alatt elillantak és az ország „felszabadítása” után, melyet én inkább Habsburg hódoltságnak neveznék, tökéletesen veszendőbe mentek.

A negatívumok azonban történelmi dimenzióban hatottak és hatnak, s azoknak mindmáig érezzük hatását. Az önálló állami lét 1541 óta számított csaknem négy évszázados hiányának köszönhető, hogy országunk kis, gyenge, nemzetközi szinten jelentéktelen államocskává vált. A török időkben gyenge kulturális fejlődés hatását máig érezzük. Jelentős területek elnéptelenedése az idegen elem beszivárgását és tudatos betelepítését vonta maga után, jórészt ennek visszautóje volt kétségkívül Trianon is. Gazdasági téren pedig hazánk a fejlődés periferiájára szorult<sup>34</sup>, elmaradt mezőgazdaságával és csenevész iparfejlődésével.

Ha mindezek után az objektívításra törekvő történész elmarasztalja, mert el kell, hogy marasztalja a török hódoltság korát, úgy ezt nem annyira azért teszi, mert a saját korában okozott a magyar nemzetnek sok könnyet és szenvedést, hanem elsősorban annak mai napig helyre nem hozható, negatív kihatásai miatt.

## Jegyzetek

1. Az Oszmán dinasztia, de az egész állam is, nevét megalapítójától, Oszmán bég-től kapta. Az Oszmán Birodalom legfőbb etnikai csoportját az ún. oszmán-törökök alkották, ezek utódai a mai Török Köztársaság lakói, az ún. törökországi törökök. Ezeken kívül még egy pár sor más török nép is létezik, főként a Szovjetunió területén, ott szövetségi, ill. autonóm köztársaságokat és területeket képezve, hogy csak a legfontosabbakat említsük: az üzbégek, a kazakok, a kirgizek és a türkmének Orosz-Turkesztánban, az azerbajdzsániak, a Kaukázuson túl, a csuvasok, a baskírok és a kazáni tatárok Oroszország európai részén, míg a jakutok Kelet-Szibériában laknak. Nagyobb számú török népesség él ezenkívül Iránban (a régebbi Perzsiában), Afganisztánban és Kínában is. Ezek nyelve kisebb-nagyobb mértékben eltér a törökországi törökökétől. A történelem során jelentősebb szerepet játszottak még a mai Mongólia területén élt türkök, az ujúgurok, a kazárok, a bolgártörökök, az uzok, a besenyők és a kunok is. Két utóbbi köztudomásúan jórészt beolvadt a magyarságba.
2. A *mohamedán* kifejezést nem alkalmazom, mivel az a *muzulmánok* részére ugyanannyira sértő, mint ha *katolikus* helyett *pápistát*, *református* helyett *kálvinistát* és *evangélikus* helyett *luteránust* mondanánk.
3. A „könyves”-vallás kifejezés azzal áll összefüggésben, hogy e hitek alapelveit valamely *kinyilatkoztatás*, *szent könyv* tartalmazza.
4. Az oszmán állam legfelsőbb vezetését nevezi így – tükörfordítással – a magyar történeti irodalom, egyébként hasonlóképpen más európai nyelvekhez.
5. Nagy Szülejmán szultán például saját sógorát, Ferhád pasát is kivégeztette, amikor fülébe jutott, hogy az milyen galádul bánt a rábízott alattvalókkal.
6. A másik, sokkal kisebb felekezet a *sia*, mely sohasem ismerte el a kalifátus intézményét.
7. O. G. von BUSBECQ: Vier Briefe aus der Türkei, Erlangen, 1926 64. l. alapján.
8. Ezekhez vö. Hegyi Klárának nemrég megjelent informatív cikkét a *História* c. folyóirat 1983-ban megjelent V. évf. 4. számában, 12 skk.
9. E tárca nélküli vezéreket egyébként *kupola*-vezéreknak nevezték, mivel a *diván* a szeráj kupolatermében tanácskozott, s e vezérek főfeladata éppen e tanácskozásban állt.
10. JOSEF MATUZ: Das Kanzleiwesen Sultan Süleymans des Prächtigen. Wiesbaden 1974, 119 sk.
11. A szultáni kancellária mellett külön hivatala volt még a nagyvezérnek, a hadbíróknak, a pénzügyigazgatásnak, a főmuftinak és természetesen minden tartományi kormányzóknak, valamint a kádinak és az albíróknak is.
12. A hadiflottára előadásomban nem térek ki, mivel az a magyar hódoltságra nem volt kihatással.
13. Fő élelmük valamely tartalmas leves volt, s mivel ezt századparancsnokaik osztották ki, ezeket „levesmestereknek” (*csorbadzsi*) nevezték.
14. Említsük még meg, hogy ez a gyermekadó, törökül *devsirme*, a különösen rebellisnek tartott magyarokra és görögökre nem terjedt ki. Az albánok és a bosnyákok viszont muzulmán létükre követelték, hogy náluk is hajtsák végre a gyermekszedést, mert ez számukra gazdasági előnyökkel, a gyermek részére pedig társadalmi ranglétrán való felemelkedés lehetőségével járt.
15. Azt részletesebben kifejtettem „Der Verzicht Süleymans des Prächtigen auf die Annexion Ungarns” c. tanulmányomban, mely az Ungarn-Jahrbuch VI. kötetében jelent meg 1974–75-ben.

16. Az egykori Nagyszírián a mai Szíria, Libanon, Jordánia, Izrael, valamint Palesztína az előbbi állam által megszállt része értendő.
17. Zápolyai János és Frangepán Kristóf a csatában nem vett részt, s így intakt seregei nagyságrendi okokból természetesen nem képeztek semmiféle veszélyt az oszmán hadsereg részére.
18. Az a nézet, miszerint a vazallus államok nem ehhez, hanem a külön kategóriát képező „szerződés házához” (*dár ül-ahd*) avagy az azzal azonos jelentőségű „béke házához” (*dár ül-szulh*) tartoztak volna, téves. E kategória ugyanis pusztán a *saffita* szunnita jogiskola nézete szerint létezik, s nem pedig az Oszmán Birodalomban hatalmon lévő *hanafita* jogiskola felfogása szerint. Fenti kérdéssel legutóbb TÓTH SÁNDOR LÁSZLO foglalkozik „Szinán nagyvezér tervei 1593–94-ben” c., a *Határtörténeti Közlemények* 1982–2. száma 150–173. lapjain megjelent tanulmányában, ebben az angolul és franciául egyaránt megjelenő iszlám enciklopédiája két cikkére (*dar al-ahd*, ill. *dar al-sulh*), valamint Khadduri könyvének KHADDURI, M.: *War and peace in the Con of Istlam*. Baltimore, 1955. 144. sk. lapjaira támaszkodva.
19. PERJÉS GÉZA, a kitűnő hadtörténész ezt a tényt az oszmán hadsereg akciórádiuszával hozza összefüggésbe; szerinte Buda már kívül esett e hatósugáron (PERJÉS GÉZA: *Mo-hács*. Bp. 1979). Nézetem szerint Perjés csupán ott téved, hogy figyelmen kívül hagyja, hogy akciórádiusz ide, hatósugár oda, a török mégiscsak bevette Budát, sőt kétszer is tellett hatósugarából Bécsét is megostromolnia.
20. Itt szeretném megjegyezni, hogy a török hódoltság korával foglalkozó magyar történet-szek nem kis hányada újabban magáénak vallja az ún. szakaszos hódítás elméletét. E hipotézist HALIL INALCIK – egyébként kiváló – amerikai török oszmanista változta fel még 1954-ben „*Ottoman Methods of Conquest*” c. tanulmányában, mely 1978-as gyűjteményes kötetében is megjelent. E feltevés szerint az oszmán államvezetés tudatosan úgy járt volna el, hogy a hódítás első szakaszában még megelégedett ugyan valamely állam vazallusi behódolásával, azonban már akkor feltett szándéka lett volna, hogy azt majd adandó alkalommal közönséges tartomány gyanánt beolvassza az oszmán államba. E hipotézis felfogásom szerint két okból sem bizonyul helytállónak. Először is, mivel semmi jele nincs annak, hogy a porta igazán rendelkezett volna egy ilyen előre kitervelt, sok évtizedet, adott esetben egy-két századot is magába foglaló, nagy távlatú stratégiai koncepcióval, de egy ilyesféle koncepció léte egyébként is abszolút valószínűtlennek, sőt abszurdnak tűnik. A második az, hogy az ilyenfajta, előre megfontoltan csalárd magatartás szöges ellentétben állt volna a Koránnak már fentebb említett rendelkezésével, miszerint a békés hódoltatás előtérbe helyezendő a fegyveres meghódítással szemben.
- 20a. fenti felsorolás KÁLDY-NAGY GYULA: A budai szandzsák 1559. évi összeírása c. Budapesten, 1977-ben megjelent munkájának 9. sk. lapjára támaszkodik.
21. Lásd L. FEKETE: *Die Siyaqat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung*, I, Budapest 1955, 442 sk.
22. A berlini Klaus Schwarz Verlag kiadásában lát majd *Die Steuerkonskription des Sandschaks Stuhlweissenburg aus den Jahren 1563–1565 – A székesfehérvári szandzsák 1563–1565. évi adóösszeírása* c. alatt napvilágot.
23. A XIX. sz.-tól kezdve már csak a nem-muzulmán alattvalókat nevezték *rájának*, a hódoltság ideje alatt ezek török megjelölése még *zimmi* volt.
24. Ez az eléggé ritka jogtudományi kifejezés nézetem szerint meglehetősen pontosan visszatükrözi a tulajdonviszonyokat, hiszen a tulajdonos vagy birtokos szó arra utalna, hogy viselője megszorítás nélkül rendelkezhetett jözsága felett, mely a javadalombirtokok esetében, mint fentebb láttuk, nem helytálló. A *btiral* igéhez vö. A magyar nyelv értelmező szótára, I. Budapest. 1966, 628.
25. Murtaza és Múza pasákról van szó. Egyébként tragikomikus módon magyar nyelvű leveleiket I. A budai pasák magyar nyelvű levelezése, I. 1553–1589. Kind.: TAKÁTS SÁNDOR-ECKHART FERENC-SZEKFŰ GYULA. Bp. 1915.) 318; vö. ezenkívül LUD-

WIG FEKETE: Türkische Schiften aus dem Archiven des Palatins Nikolaus Esterházy 1606–1645, Budapest, 1932, LVI sk.

26. Az oszmán hatóságok magyar nyelvű levelezésének bibliográfiáját BAYERLE GUSZTÁV nyújtotta Ottoman Diplomacy in Hungary c. művének 193–196. lapján.
27. Vö. a szerző „Die Pfortendolmetscher zur Herrschaftszeit Süleymans des Prächtigen” c. a Südostforschungen XXXV (1975) évf. 26-60. II. megjelent tanulmányát.
28. TAKÁTS SÁNDOR nagy gyűjteményes kötetében (Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI–XVII. századból. Bp., 1961.) külön tanulmányt szán ezeknek az íródekákoknak.
29. Ezeket díváni alkalmi adóknak (*aváriz-i dívánijje*) nevezték, mivel kirovásuk a birodalmi tanács hatáskörébe tartozott.
30. E név egy nyolc évtizeddel korábbi felkelés fejtől, *Dzselál* sejtől származik.
31. Zsitvatorok kapcsán vö. újabb kelettel BAYERLE GUSZTÁV amerikai magyar turkológus „The Compromise at Zsitvatorok” c. tanulmányát, mely az Archivum Ottomanicum VI. évfolyamában, 1980-ban jelent meg.
32. A nyugat-európai piacokon annyira megnövekedett ugyanis a húsigény, hogy a lábón odahajtott magyar marha ott rendkívül kapóra jött.
33. E kérdéssel kapcsolatban lásd a szerzőnek „A propos de l’absence d’une industrialisation autochtone en Empire ottoman” c. előadását, mely a Comité International d’Études Pré-Ottomanes et Ottomanes 4. szimpóziumán hangzott el 1981-ben a spanyolországi Cuenca-ban, s a szimpózium aktáiban lát napvilágot.
34. A modern közgazdaságtudomány azokat a területeket tekinti perifériának, melyekben a kevésbé munkaigényes termelési ágazatok vannak túlsúlyban. E kérdéshez lásd IMMANNUEL WALLENSTEIN közelmúltban magyarul is megjelent kitűnő munkáját: A modern világgazdasági rendszer kialakulása. A tőkés mezőgazdaság és az európai világgazdaság eredete a XVI. században, Budapest, 1983.